

Bálint Csanád

„MI” AZ AVAR?

SZÉKFOGLALÓK
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÁN

A 2010. május 3-án megválasztott
akadémikusok székfoglalói

Bálint Csanád

„MI” AZ AVAR?

Magyar Tudományos Akadémia • 2013

Az előadás elhangzott 2011. április 14-én

Sorozatszerkesztő: Bertók Krisztina

Olvasószerkesztő: Laczkó Krisztina

Borító és tipográfia: Auri Grafika

ISSN 1419-8959

ISBN 978-963-508-682-5

© Bálint Csanád

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Kiadásért felel: Pálincás József, az MTA elnöke
Felelős szerkesztő: Kindert Judit
Nyomdai munkálatok: Kódex Könyvgyártó Kft.

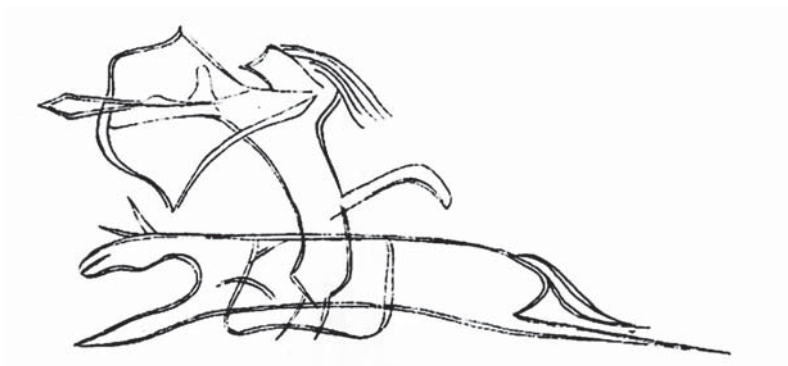
Hogy *ki* az avar,* ez a kérdés először másfélezer évvel ezelőtt merült föl. 558 letelején történt:

„...bejött Bizáncba azoknak, akiket avaroknak mondanak, a furcsa népe s összefutott az egész város megnézésükre, mert soha ilyen népet még nem láttak. Hátul nagyon hosszú volt a hajuk szalagokkal megkötve és befonva. Egyéb viseletük a többi hunokéhoz hasonlított” (Theophanes Confessor: *Chronographia*. Szádeczky-Kardoss S. ford.).

A föltett kérdésre nagyon sokféle tudós válasz adható, de ez az első, szemtanúkra támaszkodó információ azt azonnal nyilvánvalóvá teszi, hogy nem létezett egy *par excellence* „avar” ruha. „A többi hunokéhoz hasonlított” kitétel ugyanis azt mutatja, hogy a Bizánc által akkor ismert sztyeppeti népek egyforma ruhát hordtak. A hajviseletük volt az, ami feltűnést keltett Konstantinápolyban, azaz ilyenell korábban nem találkoztak, és ez számunkra egyszerre orientáló és dezorientáló volt (keleti népekről van szó).

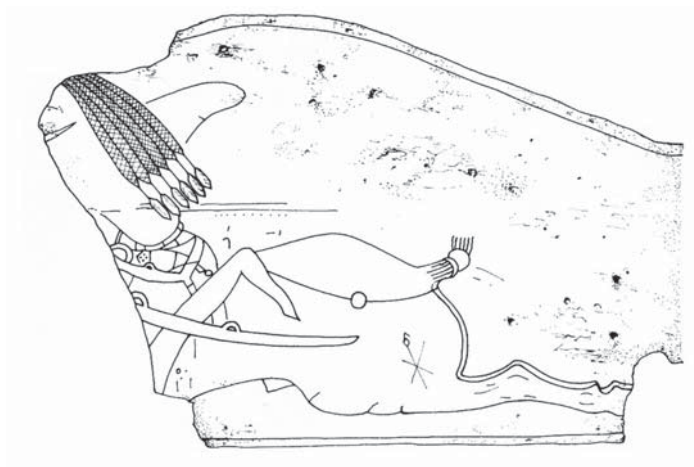
Orientáló abban a tekintetben, hogy eszerint a bizánciak addig csak a sztyeppeti népeknél elterjedt másikféle hajviseletet ismerték: a fej kopaszra borotválását, amelyről hátul copf lógott le. Dezorientáló viszont a mindenáron

* Jelen írás a Magyar Tudományos Akadémián 2011. április 14-én, a rendes taggá választásom alkalmával megtartott székfoglaló előadás szövegének kibővített, illusztrációkkal ellátott változata. Az itt közzétett szöveg különbözik a Rubicon 2011/11. számában „Kik voltak az avarok?” címmel megjelent cikktől, amely a folyóirat olvasóközönségének igényeire tekintettel az eredetitől és a jelenlegitől egyaránt eltérő illusztrációs anyagot kapott, és másféle környezetbe került.

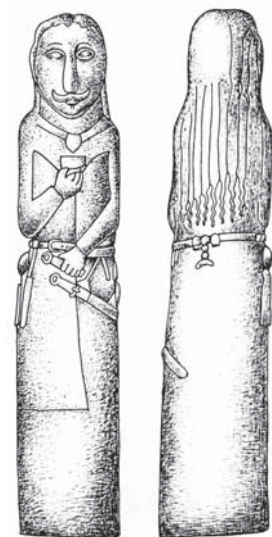

1. kép. 6. századi avar csontbogozó (Mandjeloš [= Nagyolaszi, Szerbia], S. Ercegović-Pavlović nyomán)

etnospecifikumot keresőnek, mert ugyanilyen volt a 7. században az 1000 kilométerekkel távolabb élő kazároké és a közép- és belső-ázsiai türköké is.

2. kép. 7. századi csont nyeregdisz (Čir-jurt, Dagesztán, M. G. Magomedov nyomán)

3. kép. 7. századi nyugati türk kőszobor (Irtis-vidék, A. D. Gracs nyomán)

Ennek ellenére vannak bizonyos konkrétumok, amelyekkel a „ki az avar?” kérdésre válaszolni lehet:

- Történeti: azok, akik 568-ban elfoglalták a Kárpát-medencét, és ott harmadfél századra építették ki az uralmukat.
- Nyelvészeti: azok, akik a személy- és a tisztségneveik, valamint a rovásírásuk tanúsága szerint valamilyen török nyelven beszéltek.
- Régészeti: azok, akik a Kárpát-medencében egy jellegzetes anyagi kultúrát alakítottak ki, és jellegzetes temetkezési szokásaik voltak.
- Embertani: azok, akiknek temetőiből – igaz, az arányukat tekintve jelentéktelen számban – belső-ázsiai típusú koponyák és láttak napvilágot.

Mindez nem sok, ám a felsorolt diszciplínák kénytelenek ezekből az axiómákból kiindulni. Összehasonlíthatatlanul nagyobb problémát jelent viszont a „*mi az avar?*” kérdés, azaz hogy miben ragadható meg az avarság karakterisztikuma. Vajon ez megválaszolható-e a fentiek együttesével? Nem – ennél a *mi?* kérdésben rejlő lényeg egyfelől több és elvontabb, amiként a „zászló” sem csak egyszerűen bot és vászon, másfelől, amiként – Kosztolányi óta köztudottan – a „zászló” sokak számára más-más jelentéssel és jelentőséggel bír, pontosan úgy a „*mi az avar?*” kérdésre is sokféle válasz adódik.

Csak hogy a sokféle válaszhoz biztos kiindulópont végtelenül kevés van. Sietek viszont egyértelművé tenni, hogy előadásom témáját nem a mai magyar társadalom egyik részében folyó értelmiségi közbeszédet kiszolgáló választottam – éppenséggel most láttuk, hogy a *ki?* kérdés ebben az esetben igen régi. Ugyancsak nem a társadalmunk azon részét jellemző gondolkodást követem, amelyeknek az avar, magyar egyre megy, és akik Jézustól kezdve a sumérokon, szittyákon, etruszkokon át (és még sorolhatnám) magától értetődő módon tartják a magyarokat a hunok, avarok stb. leszármazottainak (ámde sosem például a velünk 1100 éve együtt élő szlávokénak). Nem könnyű a különböző oldalakról kapott „nacionalista” és a „hazaáruló” bélyeget egyszerre viselve dolgozni.

A „*mi az avar?*” *típusú* kérdés már régen megfogalmazódott, az avaroktól nemcsak minden tekintetben nagyon eltérő, de még egymástól is különböző népekre és kultúrákra vonatkozóan. Oleg Grabar a 70-es évek elején azt elemezte, hogy az „iszlám művészet” fogalmán belül voltaképpen mi az „iszlám”? Cordoba és Bagdad művészete ugyan egyaránt az iszlám fogalomkörébe tartozik, de a közös vonásaik nem evidensek. A következő évtizedben Sir Colin Renfrew azt számolta össze, hogy a „keltaság” meghatározása hányféle szempontból közelíthető meg (források, régészet, hitvilág, művészet stb.), miközben ezek közül nem mindegyik fedti pontosan egymást. A 90-es évek elején Elmar Seebold azt adta egy cikke címéül, hogy „Mi a jüt és mi a kenti?”, Komoróczy Géza pedig azt fejtegette, hogy „mi a sumér?”

Legyen most szabad magamat az említettekkel annyiban egy sorba állítanom, hogy – szintén a 90-es évek elején – ugyanezt a tartalmú kérdést az avarokra vonatkoztatva tartottam szükségesnek megfogalmazni. Erre az indított, hogy mindaddig az avar régészeti hagyatékot teljesen keleti, sztyeppei eredetűnek volt szokás tartani. Fiatal koromban szinte kizárólag a szovjet publikációkat olvastam, hiszen ha a nép Kelet felől jött, akkor nyilvánvalóan a régészeti hagyatéka is keleti – gondoltam én, valamennyi magyar kollégával együtt. Amerre csak jártam a világban, minden könyvtárban az eurázsiai sztyeppével és annak szomszédaival foglalkozó irodalmat kerestem (ennek eredményeként született az a könyvem, amelyik a kora középkori sztyeppe régészetébe kínál bevezetést). Ezért aztán, amikor e munkám után – a sztyeppe régészeti specialistáitól eltérően – elkezdtem behatóbban figyelni Bizánc, Itália és Nyugat-Európa kora középkori leletanyagát és az ezzel foglalkozó döbbenetesen sokrétű szakirodalmat, sokkolóan ért a felismerés, hogy milyen széles és milyen mély hatást gyakorolt az avarok tárgyi hagyatékára Bizánc és Európa kultúrája. Akkor itthon megütközést, esetenként elutasítást kiváltva az avar régészeti anyagot egy bizánci peremkultúrájának határoztam meg. Ezért láttam szükségesnek, hogy szembenézzünk azzal, hogy egyáltalán mi az avar és mi a bizánci a 6–8. századi Kárpát-medence régészeti anyagán belül? Csakhogy nincsen konkrét kutatási eredmény, amelyre ehhez támaszkodni lehetne, mert még maga ez a kérdés is Bizánc régészetében csak néhány éve jelent meg, és a megvilágításához még nagyon sokaknak kell nagyon hosszú időn át együtt gondolkodniuk.

Nem ennek az előadásnak a feladata számot adni arról, hogy hol tart ma a világban az etnicitás kutatása. Azt viszont érzékeltetnem kell, hogy kb. a 20. század közepéig mennyire ősi gyökerekből táplálkoztak a „nép” meghatározásával kapcsolatos tudományos kérdésfeltevések, ideértve magát a modern diszciplínának a megszületését is (történettudomány, nyelvészet, régészet, folklorisztika). Kétféle felfogás mutatkozik. Az egyik a történettudomány kialakulása óta egészen a legutóbbi évtizedekig élt, a másik a modern tudományos, amelyiknek szintúgy

megvan az előzménye a klasszikus görög filozófiában. Valamennyi római és kora középkori gondolkodó a zseniális Hérodotoszra nyúlt vissza:

„...vér és nyelv köt össze bennünket a görög fajjal, isteneink templomai és áldozatai közösek, szokásaink egyenlőek” (*Történeti könyvek* 8. 122. Ford. Geréb József).

A nemzeti ébredések és nacionalizmusok évszázada óta sokan – ki akarva, ki akaratlanul – ma is figyelmen kívül hagyják mindazon példák hosszú sorát, amelyek a felsorolt kategóriáknak etnospécifikus jellegét cáfolják, gondoljunk csak

- a közös nyelv ellenére fennálló angol–ír, szerb–horvát ellenségeskedésre; az Oszmán Birodalom fölbomlása után lebonyolított görög–török lakosságcsere idején egyik fél sem akarta befogadni azokat a csoportokat, amelyeknek nyelve és etnikai tudata azonos volt ugyan, de az évszázadok során a másíknak a vallását (muszlim, illetve keresztény) vette föl;
- a közös vallásra, amely nem tartotta vissza az osztrákokat, a magyarokat és a Monarchia szláv népeit a kölcsönös ellenségeskedésektől;
- a közös szellemi kultúrára: a népzene, a folklórra, a táncra és a konyhakultúrára, amely Délkelet-Európának történelmileg, nyelviileg és vallásilag egyaránt rendkívül különböző népeinél azonos formában és tartalommal lelhető föl.

A modern tudomány viszont az etnicitás lényegét illetően az egyéni döntések sorozatán keresztül a kulturális meghatározottságot vallja. Ennek is megvan a klasszikus görögségre visszanyúló gyökere, míg az Ernst Renantól származó szenvedélyes kinyilatkoztatás közismert („Mi a nemzet? Egy mindennapos népszavazás”, 1870). Egyáltalán nem újkori, nem francia gondolat ez. Iszokratész, Arisztotelésznek tanítványa és Szókratésznek a tanulóháza, éles szemmel meglátta és karcos tollal megírta, hogy mi értendő a „hellén” fogalma alatt: sokkal inkább

az azonos kultúra és neveltetés, mint a közös származás. (Tekintsünk most el attól a görög filozófia kutatásában ma is folyó vitától, hogy ebben a megfogalmazásban nem egy pánhellén, gyarmatosító szemlélet tükröződött-e.)

„...a »hellén« nevet immár nem faji, hanem kulturális **értelemben** használjuk. A »hellén« megnevezés sokkal inkább azokra illik, akik a mi kultúránk részei, mint pusztán akikkel közös eredetűek vagyunk” (*Panegyrikos*, 50).

Előadásomban először az „avar” fogalom mögött rejlő diszciplináris problémák több példáján keresztül szeretném érzékeltetni az újkori kategóriákból kiinduló etnikai meghatározások súlyos bizonytalanságait és az ilyen irányú kérdésfeltevéseknek olykor irreleváns voltát. A történeti aspektussal kezdem, majd a régészettel folytatom, és utoljára hagyom a nyelvészetet, mert az az itt tárgyalt konkrét példa esetében rendkívül keveset tud nyújtani: nem ismerjük ugyanis az avarok nyelvét.

Az avarokról először az Attila udvarában is megfordult Priszkosz rétor följegyzésében olvashatunk. Ők lettek volna a 463 körül a sztyeppén lezajlott népvándorlások kiváltói – ennél többet aztán nem írt róluk:

„Ebben az időben a keleti rómaiakhoz követséget küldtek a szaragurok, az ugorok és az onogurok, amely népek elvándoroltak saját lakóhelyükről, minthogy harcba bocsátkoztak velük a szabírok, akiket az avarok űztek el” (*Excerpta de legationibus*. Ford. Moravcsik Gyula).

A népnév

Az eredetükre vonatkozó legfőbb információ a 6–7. század fordulóján élt Theophylaktos Simokattés tollából származik, aki a bizánci történetírás nagy korszakának kiemelkedő alakja, az avaroknak kortársa volt. Az eredetkérdéssel Chrétien-Louis-Joseph de Guignes 1756-ban megjelent könyve óta foglalkozik a tudományos világ.

**HISTOIRE
GÉNÉRALE
DES HUNS,
DES TURCS, DES MOGOLS,**

ET DES AUTRES

TARTARES OCCIDENTAUX, &c.

AVANT ET DEPUIS JESUS-CHRIST JUSQU'A PRESENT;

*Précédée d'une INTRODUCTION contenant des TABLES Chronol.
& Hist. des Princes qui ont régné dans l'Asie.*

**OUVRAGE TIRÉ DES LIVRES CHINOIS,
& des Manuscrits Orientaux de la Bibliothèque du Roi.**

*Par M. DEGUIGNE, de l'Académie Royale des Inscriptions &
Belles-Lettres, Professeur au Collège Royal de France en Langue
Syriaque, & Coiffeur Royal, Interprète du Roi pour les Langues
Orientales, & Membre de la Société Royale de Londres.*

**SUITE DES MÉMOIRES DE L'ACADÉMIE ROYALE
DES INSCRIPTIONS ET BELLES-LETTRES.**

TOME QUATRIÈME.

A PARIS,

Chez DESAINT & SAILLANT, rue S. Jean-de-Beaurais.

M. DCC. LVIII.

Avec Approbation & Privilège du Roi.

4. kép. Chrétien-Louis-Joseph de Guignes:

Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux. Paris, 1757.

Az egyik fő megállapítása mindmáig az *egyik* avar eredetelmélet kiindulópontját jelenti (hogy tudniillik az avarok a kínai források által említett, 4–6. században Belső-Ázsiában uralkodó *zsuan-zsuan* néppel volnának azonosak). A vita részben a körül forog, hogy a Theophylaktos által említett *varchon* népnév első tagja, a **var* népnév azonos-e az ismeretlen eredetű, belső-ázsiai *uar* nép nevével. Újabb kérdést az jelent, hogy a szóban forgó népnévnek a másik fele, a *cbunni* szintén két népet jelölhet: vagy a hunokat, vagy ebben az esetben inkább a Közép-Ázsiában az 5–6. században uralkodó heftalitákat kell érteni alatta. (További bonyodalmakat okoz, hogy a heftalitákat a kínaiak *bua* névvel illették, amely szintén értelmezhető a **var* variánsaként.) Nem meglepő hát, hogy a kutatás máig nem tudott dönteni az avarok belső- vagy közép-ázsiai eredetének alternatívája között. Ráadásul van még egy harmadik lehetőség: eszerint az avarok a belső-ázsiai **var* és a közép-ázsiai

ai *chunni* népek keveredéséből eredtek volna – ezt sem kell eleve kizárni, mivel az ázsiai sztyepei népeknél két népcsoport gyakran osztotta meg egymás között a hatalmat, vagy váltotta egymást (pl. a hiung-nuknál, a türköknél, a mongoloknál).

Mindezekkel még csak az avar népnévből kiinduló nyelvészeti, történeti kérdések sorát érzékeltettem, de ez nem minden: számításba kell venni egy egészen más típusú problémakört is, az antik történetírói szemléletet. Ennek is csak két mozzanatát hozhatom itt szóba. Az egyik az „avar–álavar” dilemma gyökere, a másik pedig a népek idegen nyelvi és önelnevezése közti gyakori eltérés.

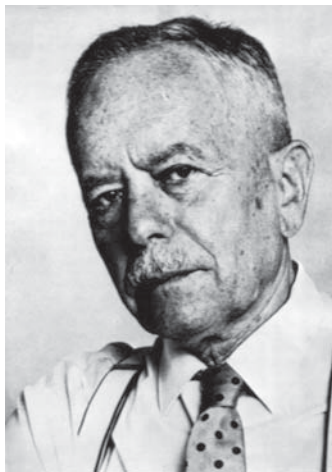
Theophylaktos – máig ható módon – elhintette a kételyt az iránt, hogy az avarok valódi avarok volnának. Könyvében az áll, hogy a **var* és a *chunni* nép csak ijesztésül vette föl ezt a nevet:

„...egészen a mi időnkig az *ál-avarok*, – mert így megfelelőbb őket nevezni – uralkodó nemzetségeik szerint megoszlanak s egy részük neve ősi hagyomány szerint *var*, más részük elnevezése *chunni*” (*Historia, Theophylaktos Simokattes* VII. 8, 4–6. Ford. Szádeczky-Kardoss Samu).

Ez nemcsak azt illusztrálja igencsak elgondolkodtatóan, hogy egy forrásadatot mekkora körültekintéssel szabad használni, de bepillantást enged a bizánci, sőt az egész újkor előtti történetírás természetébe is.

Tacitus óta több évszázadon át volt gyakorlat, hogy a barbár népeknek még az eredetét elvitassák, mintegy ezzel is kicsinyítendő őket. Ezt Eduard Norden ismerte fel 1920-ban, és már néhány évvel később az avarokra vonatkoztatta az Akadémiánknak 1945-ben kizárt, majd 1989-ben posztumusz helyreállított jogú rendes tagja, Alföldi András.

A történetírók gyakran kétféle magatartást követtek: egyszer közzéadták a rendelkezésre álló konkrét információkat, máskor kritikátlanul vették át korábbi szerzők téves, ha nem éppen hajmeresztő megállapításait. Theophylaktos az ava-

5. kép. Alföldi András (Pomáz, 1895 – Princeton, 1981)

rok eredetéről írva Tacitusnak azt a passzusát vette át minden kritika nélkül, amelyben a germánok eredetéről volt szó. Tacitusnál fordult elő először a félelem mint egy nép névválasztását befolyásoló motívum; szerinte ugyanis germánok *félelemből*, csak hogy más fordítás szerint: *félelemkeltés céljából* vették volna föl ezt a nevüket. (Tanulságos, hogy lassan 100 éve folyik a vita: a Tacitus által használt kifejezés melyiket jelenti a két lehetőség közül?)

Egy nép önszántából is fölveheti egy másiknak a nevét, nemcsak a történelem folyamán; kitűnő példák kínálkoznak rá a 20. századból is, Európából és Ázsiából egyaránt. A Vardar völgyében és Szkopje környékén élő, a bolgárhoz igen közel álló délszláv nyelvet beszélő nép magát hosszú ideig egyszerűen „hristianin”-nak, azaz „kereszténynek” mondta, megkülönböztetésül a muszlim környezetétől. Először az 1930-as években néhány értelmiségi (köztük egy ferences szerzetes, azaz éppenséggel nem is a népcsoport ortodox rítusát követő) kezdett el gondolkodni azon, hogy mi legyen az ő népnevük, mert olyan addig nem volt, és ők is népként akarták magukat meghatározni. Miközben minden

tekintetben szlávok voltak, ők a Nagy Sándor makedónjaitól való leszármazás gondolatát választották.

6. kép. A Macedón Köztársaság

(A mai viszály abban gyökerezik, hogy a görögöknél ugyanez az elhatározás az öndefinícióra a 18. században született meg. Hogy ez Jugoszlávia fölbomlása után milyen feszültségeket teremtett, az jól látható az ENSZ-ben, és mindenki megtapasztalhatja, amikor autón utazik Görögországba. Tanulságos megemlíteni: a finnek nem zavarja, hogy Norvégia északkeleti tartományát Finnmarknak nevezik.)

A másik, ázsiai példám a Kínai Köztársaság Hszincsiang Ujgur Autonóm Tartományáról veszem; a lakóit mostanában gyakran emlegetik az ázsiai gyöke-

7. kép. A Norvég Királyság Finnmark tartománya

reinket kereső műkedvelők. A Tarim-medencében élő különböző török *törzsek* vezetői 1923-ban egy gyűlésen elhatározták, hogy közös *nép*nevet vesznek föl: „ujgurok” lesznek. (Ehhez tudnivaló, hogy az Ujgur Birodalom 840-ben megszűnt, az ujgur nép egyik része Kínába, a másik Turkesztánba menekült.) A mai „ujgurok” különféle eredetű török népcsoportokból tevődnek össze, nem a bő ezer évvel ezelőtti ujgurok leszármazottai.

Egészen a középkorig teljesen általános volt a népneveknek sematikus, etnográfiai értelemben pontatlan használata. A forrásokban szereplő „szkíták” például messze nem mindig az eurázsiai sztyeppén a Kr. e. 6–4. században élt, iráni típusú nyelvet beszélő népet jelentették, így például Pál apostolnak a kolosszeieknek írt levelének híres passzusában ’idegenek’, a ’Kaukázustól északra eső területekről származó hadifoglyok’ volt a jelentése:

8. kép. Az Ujgur Autonóm Tartomány a Kínai Népköztársaságban

„Itt már nincs többé görög és zsidó, körülmetéltség és körülmetéletlenség, barbár és szkíta, szolga és szabad, hanem csak Krisztus van, Ő minden és Ő van mindenekben” (Pál Kol. 1.3.11.)

Moravcsik Gyula klasszikus művében bárki utánanézhethet: a bizánci forrásokban számtalanszor előforduló „turkoi” népnév hol az igazi, azaz a belső- és közép-ázsiai törköket, hol a kazárokat, máskor a magyarokat, de ugyanúgy egy a Vardar környékén élt népcsoportot, valamint a szeldzsukokat és az oszmánokat is jelenthette. A nyugat-európai források írói is ugyanilyen körültekintés nélkül alkalmazták a „szkíta”, a „hun” nevet az avarokra, a „szkíta”, a „hun” vagy az

„avar” nevet a magyarokra. Ennek oka egyrészt abban a már említett történetírói felfogásban rejlik, amelyik automatikusan átveszi a korábbi művekben olvashatókat. Másrészt az ő szemükben a sztyepei népek között nem volt lényeges, etnográfiai különbség életmód, harcmódor, embertani típus vagy nyelv tekintetében. Ezt fejezte ki a 4–5. század fordulóján élt Kyrénéi Synesios rezignált, sommás, kissé lenéző kijelentése: „mindig ugyanazok a népek jönnek elő”. A valódi etnikai tartalom meghatározásához a forrásokban szereplő népneveket egyenként kell vizsgálat alá vetni.

Feltétlenül szóba kell még hozni az önelnevezés és az idegen nyelvi elnevezés közti dichotómiát; a sztyepei népek köréből is találni rá példát. Csak a kazárok és a magyarok esetét említem: a 10. századi al-Maszúdi szerint az előbbieket török nyelven „szavir”-nak, perzsául „kazár”-nak mondják – számtalan hasonló esetben a források vagy csak az egyik, vagy csak a másik nevet őrizték meg. Az viszonylag ismert, hogy amíg magunkat „magyarnak” nevezzük, addig az európai népek legtöbbje az „Hongrois”, a „Hungarian”, a „venger” stb. névvel jelöl bennünket, amely az 5–7. századi kelet-európai sztyepei történelemben jól ismert „onogur” nép nevéből származik (és akiknek nem vagyunk a leszármazottai). A mai Európából is tucatnyi példa idézhető a saját és az idegen nyelvi elnevezés jelentős eltérésére (az összes oroszországi finnugor nép önelnevezését csak a legutóbbi időben kezdte el ismerni és használni a világ, de ugyanígy a baszkokét és a lappokét is). Vajon nem lehetséges, hogy a Theophylaktos Simokattésnél az „avar” és az „*uarchunni*” ugyanazt a népet jelenti: egyszerűen az első az idegen nyelvi (vö. „álavarok”), a második az önelnevezésük volna?

A népnév, a területi megnevezés és az etnikum közti összefüggés problematikáját jól érzékelteti Német Lajosnak egy 860-ban kelt oklevele, ezt többnyire az avar továbbélés bizonyítékaként szokták idézni. Ebben a *Vangariorum marcha*, azaz ’onogur tartomány’ *batárhegyéről* esik szó. Ezt az adatot egyformán ismeri és használja az avarok és a honfoglaló magyarok kutatása. Az avaroké azért, mert megerősíti egy onogur/bolgár népcsoport létét a kaganátuson belül – mármost

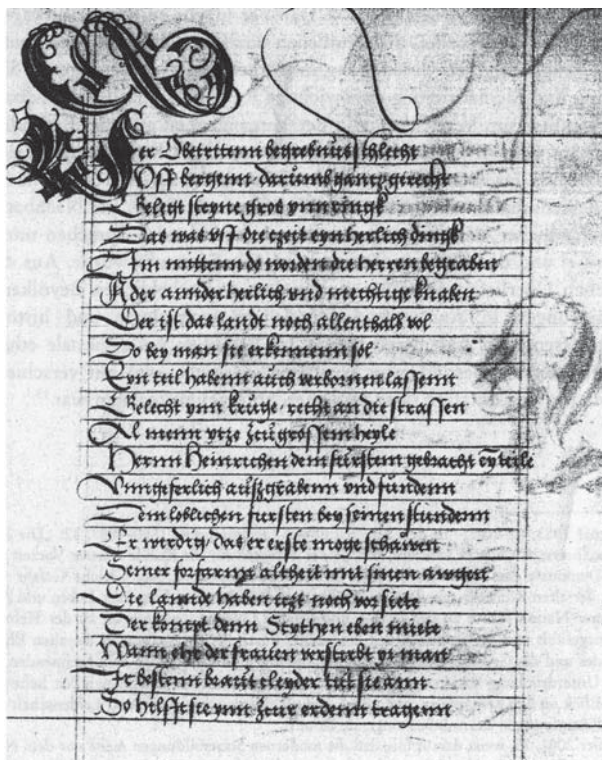
nem tudjuk, hogy ez vajon nem az avaroknak egy idegen nyelvi megnevezése volt-e, vagy éppenséggel annak a jele, hogy Theophylaktos Simokattésnek igaza volt, és az avarok valójában onogurok voltak? A magyarok kutatása azért is, mert ebből az adatból – egy módszertanilag hibás fordulattal – a kettős honfoglalás elméletének egyik „bizonyítéka” lett (tudniillik nem minden „onogur” = „magyar”). A hazai és a nemzetközi tudományosság által sosem elfogadott kettős honfoglalás elméletén kívül azonban senki sem feltételez 895 előtt magyarokat a bajor határvidéken. Az oklevél szövegéből kiderül, hogy a „Vangariorum marcha” nem egyéb, mint tájmegnevezés. Ugyanez volt a bizánci történétírók szemlélete is: ők a régiókban gondolkodtak, és nem azok lakosaiban (lásd fentebb Iszokratész idézett mondatát), és ezért a leírásaik etnikai tartalmú meghatározásra csak nagy körültekintéssel használhatók. Egészen más volna a helyzet, ha például az oklevél szerzője 860-ban valami olyasmit írt volna, mint hogy ott avarok *élnek*. (Ugyanezért még azon is el lehet gondolkodni, hogy a magyaroknak az „onogurból” eredő európai népneve nem egyszerűen a nyugatiaktól származó névátvitelnek a terméke-e? Ők ugyanis ahhoz szoktak hozzá, hogy az avar korban Bécstől keletre avarok éltek, ennek jele a 860-as oklevélben használt terminus, majd hogy néhány évtizeddel később ugyanott megint csak a bajoroktól eltérő etnikummal találkoztak. Nem volt kézenfekvő tehát számukra azokat is „onogurnak” tekinteni?)

Régészeti megközelítés

Ez látszólag egyértelműbb, valójában azonban ugyanolyan bonyolult. Az avar hagyaték az egészét nézve igen jellegzetes, Közép-Európában más népekével és régiókéval nem lehet összetéveszteni. Mit jelent ez a körülmény, ha az etnikum szemszögéből vizsgáljuk? Nagyon hosszú ideig, széles körben elterjedt fel fogás volt, hogy a különböző régészeti kultúrák különböző népeket jelentenek. Ennek jócskán megvoltak az előzményei: az athéniai Kr. e. 425-ben a Délosz szigetén talált sírokba temetettek etnikuma alapján vélték megállapítani (ez az „archaeologia” szó első előfordulása!):

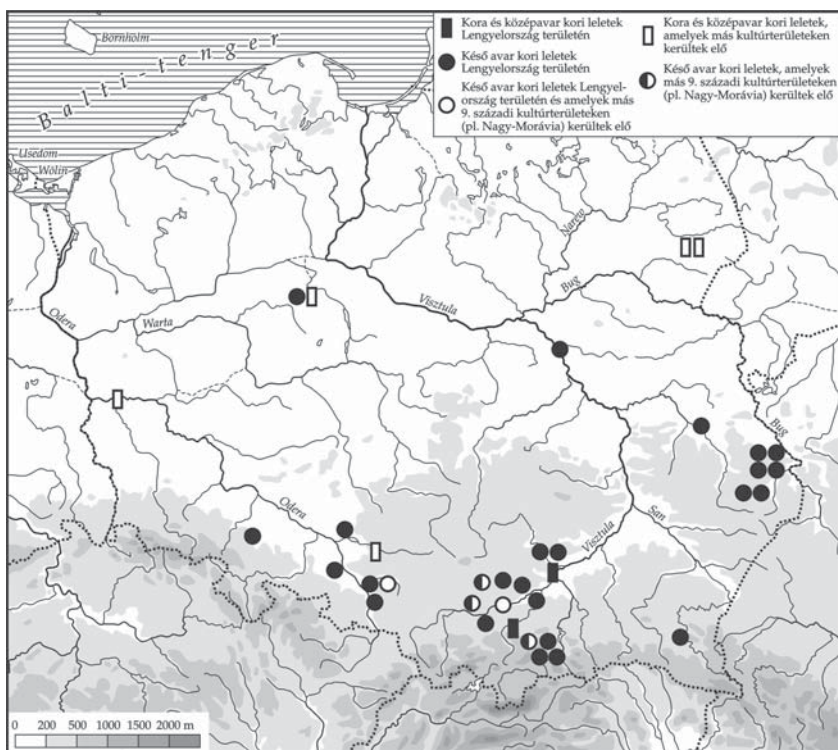
„...a velük eltemetett harci felszerelésről s a temetkezésnek a kariaiaknál még ma is szokásos módja” (Thukydidész: *A peloponnészoszi háború*. Ford. Muraközy Gyula).

Nikolaus Marschall, egy északnémet tanító 1521-ben (!) arról értekezett, hogy a Rostock környékén látott sírfajták egyike a germánokhoz, a másik a szlávokhoz köthető.

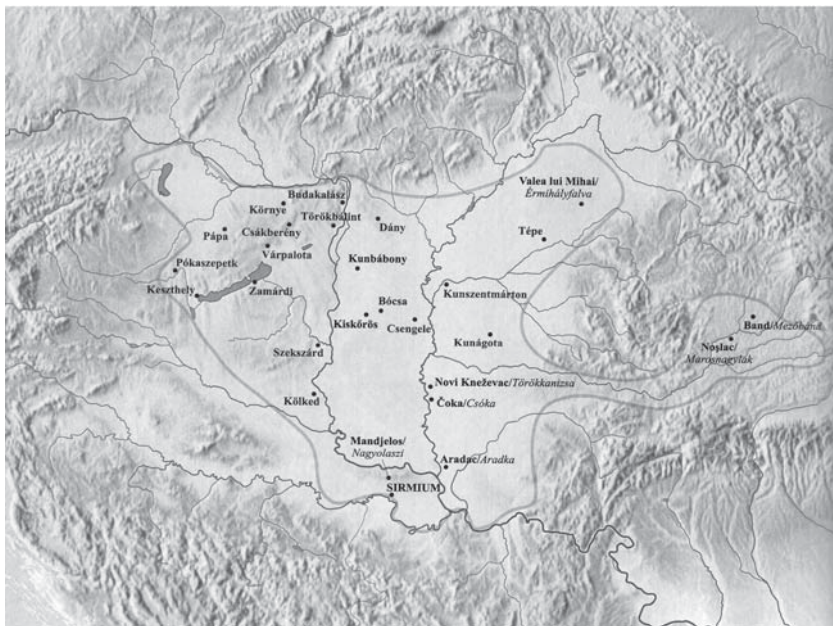
9. kép. Nikolaus Marschall: *Annalium Herulorum ac Vandalarum, libri septem*. Rostock, 1521.

Persze a dolog messze nem ilyen egyszerű, és ma már egyre jobban terjed ezen leegyszerűsített látásmód kritikája. E kritikával egyetértek ugyan, de nem az azonosítások feltétlen elutasításával. Valóban vannak ugyanis temetkezési szokások, amelyek egy bizonyos népcsoportra jellemzőek, úgyhogy például a szlovák kollégáinknak a 60–70-es években nem volt könnyű a náluk föltárt 8. századi lovastemetkezések, szablyás, övgarnitúras temetőket szlávnak nyilvánítani. (Ez a gyakorlat mára jószerint eltűnt.) Lengyelországban viszont sosem okoztak gondot az avar leletek, és nemcsak a lengyel kollégák elfogulatlansága miatt. Ott nagy számban találtak ugyan avar övvereteket, de azért föl sem merült, hogy ezek avarok jelenlétét jeleznék.

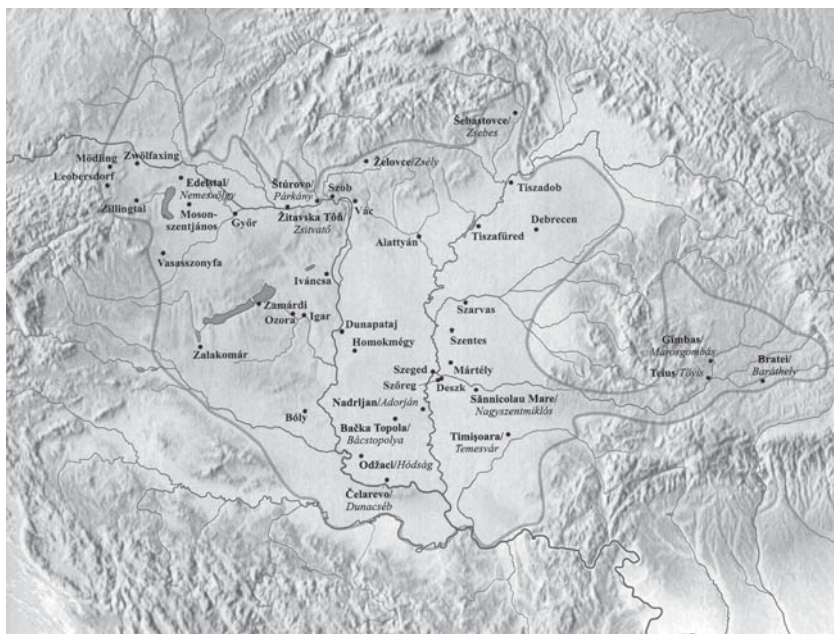
10. kép. Avar leletek Lengyelország területén (Jacek Poleski nyomán)

Ezzel máris a tárgyak etnikumjelző szerepének egyik kulcskérdéséhez érkezünk: ha az egyik régióban evidens módon nem lehet szó avar jelenlétről, akkor a másikban vajon elegendő-e az etnikum meghatározásához a lelőhelyek földrajzi helyzete? Természetesen nem, mert még a Kárpát-medencén belül is, amelyet – a nacionalizmustól mentes kutatók – avar uralmi területnek tekintenek, óriási diszkrepancia van az avar típusú lelőhelyek elterjedése és az avar uralom alatt álló területek között, mind a kaganátusnak a korai, mind a késői periódusában.

11. kép. A kora avar szállásterület (Vida Tivadar nyomán)

Lépünk tovább: mi a helyzet az etnikum tekintetében a szállásterületen belül? A sok egyetemi reform előtti korszakban már egy másodéves egyetemista is tudta, hogy – „kifelé” mutatkozva – mik az avar hagyatéék jellegzetes vonásai.

12. kép. A késő avar szállásterület (Vida Tivadar nyomán)

Ha viszont az avar emlékanyagon *belül* próbálja valaki etnikumhoz kötni a leleteket, akkor a tapasztalt kutató is komoly tudományos problémákkal kerül szembe.

Kezdődik ez már az avarok 568-ban hont fogláló nemzedékének a régészeti meghatározásával. A 6. századi Kárpát-medencei leletanyagukból Kelet felé indulva nem lehetséges visszakövetkeztetni a vándorlásuk útvonalát, az avar leletanyagának ugyanis nincsenek előzményei a kelet-európai és az ázsiai sztyeppén, mert ami ott az avarokéhoz hasonlít, az mind velük egykorú – az avar tárgyi kultúra tehát helyben alakult ki. Ez nem ment egy csapásra; a jellegzetesen avarnak mondható tárgytípusok kb. 600 körül jelennek meg, és ez a jelenség nem is egyedi. Egy Németországban tartott nemzetközi konferenciasorozat áttekintette több európai nép honfoglalásának a történeti és régészeti problematikáját. Kiderült, hogy

a jövevények régészetileg mindenütt csak néhány évtizeddel a honfoglalásuk után mutathatók ki, lett légyen szó a burgundokról, az angolszászokról vagy az izlandiakról. Az „avar” tárgyi kultúrát sem lehet *in statu nascendi* megragadni.

Még sokrétűbb a probléma, ha az avarokkal együtt élő nem sztyeppeiek hagyatékát akarjuk meghatározni. Sokaknak ez könnyű feladatnak tűnik, hiszen az avaroktól eltérő eredetű, nyelvű és kultúrájú népekről van szó, akiknek „nyilvánvalóan” eltérő a régészeti nyoma, és valóban vannak is a 7. századi avar leletanyagban belül egyértelműen nem sztyeppei jellegű leletcsoportok. Mármost e két minőség – „avar” és „nem avar” – összevetésével többször megpróbálkoztak, de meggyőző eredmények nem születtek, talán mert nem is születhetnek a követett módszer vitatható volta miatt.

Vannak ugyan a régészeti anyagban gepida, langobárd, romanizált és szláv típusú *leletcsoportok* – ámde sosem „tisztá”, önálló „gepida”, „langobárd” stb. temetőiben. Az hát a kérdés, hogy az egyes leletek mennyiben jelentik gepida, langobárd stb. *nép*csoportoknak, de akárha csak egyéneknek a jelenlétét. Eközben tudjuk például, hogy 599-ben, amikor az avarok hatalma egy hajszálon múlt, a bizánci sereg egészen a Tiszáig hatolt, forrásunk a foglyok között az avarok mellett kutrigurokat, gepidákat és szlávokat sorol föl. (Figyeljük meg: az avarok és egy másik török eredetű nép mellett germán és szláv származásúak is voltak.) Két bizánci történetíró írt az akkor ejtett foglyok számáról is: 300 avar, 3200 gepida, 2000 más barbár és 800 szláv lett volna; ezt nem kell ugyan készpénznek vennünk, mert a sztyeppei népek a csatában mindig az alávetetteket küldték előre, de mégis figyelemre méltó, hogy az avarok és a gepidák számaránya mindkét szerzőnél megközelítően azonos volt.

A gepidák avar kori továbbélése a forrásadatokon túl régészetileg is egyértelműen igazolható: két esetben bizánci pénzek kelteznek gepida sírokat az avar korra. Vitatható viszont az a teória, amelyik szerint a Dunántúlon előkerült nagyszámú és sokféle germán típusú lelet az avarok által az Alföldről áttelepített

gepidáktól származna. Az idejekorán meghalt szerzővel folytatott vitámra nem való itt kitérnem (Kiss Attila [1939–1999]). A módszertani problémák jelzése mellett csak arra utalok, hogy mindennemű áttelepítésről hallgatnak a források. A konkrét ellenvetés az, hogy egyáltalán nincsenek a Dunántúlon gepida *típusú* tárgyak, technikák, ornamentika és temetkezési szokások, márpedig a „germán típusúnak” tartható leletekből még nincs jogunk „gepidákra” következtetni. Ezek a germán típusú leletek háromféle irányból származhattak:

- A langobárdoktól: egyre nyilvánvalóbb, hogy 569 húsvétján nem mindegyikük vagy nem mindegyik kézműves költözött el Itáliába.
- A bajoroktól, akikkel szomszédságban éltek – ezt néhány meroving típusú tárgy alapján gondolhatjuk.
- Itáliából – emellett szól a legtöbb érv. *Földrajzi*: az Adria-parti városokat lovon néhány nap alatt el lehetett érni. *Politikai*: a langobárdokkal kötött szövetséget mindkét fél gondosan ápolta. *Régészeti*: néhány sírlelet egyértelműen Itáliából származik, és itáliai eredetű az egyik 7. századi avar ornamentika is.

A germán etnikum jelenléte mellett szóló, elterjedt érv a germán típusú tárgyaknak eredeti viseleti helyzetben való előkerülése. Csakhogy a tárgyakkal együtt többnyire azok viseleti módját is át szokták venni – ami a régészek szeme elé tárul, az nem feltétlenül „népviselet”, hanem egyszerűen divat. Ráadásul ez sokszor csak a temetésnek szól; a halottakat nem a köznap ruhájukban temették el.

Fontos számításba venni az antropológia és a régészet másutt sokfelé megtett megfigyelését: a ruházat egyidejűleg többféle identitást tükrözhet, a gyerekkortól az öregségig terjedő élet során mindig változik az egyén szociális helyzete, és a temetéskor az éppen adottnak megfelelő ruha és mellékletek kerülnek a sírba.

13. kép. Avar kori germán viseletű nő ruházatának rekonstrukciója (Vida Tivadar nyomán)

Ráadásul az egyén esetében nehezen dönthető el, hogy egy idegenbe került asz-szony a saját régi vagy a környezete ékszereit kapta-e a temetésekor.

Az a probléma, hogy ha a germán típusú tárgyakkal eltemetetteket germán-nak határozzuk meg, akkor a Dunántúlon a romanizált lakosság mellett jószerint nem marad hely az avaroknak. Az utóbbi évtizedben új típusú módszerrel és ol-vasottsággal közelítve Vida Tivadar lényeges előrelépést tett a dunántúli germán

14. kép. Frank típusú övcsat a Kőlked-Feketekapu 85. sírból

és a késő antik emléktárgy meghatározására, de még mindig sok vár kutatásra. Azt tartom fontosnak vizsgálni, hogy a 6–7. századi dunántúli leletanyag miért nagyobb számú, jobb minőségű és tipológiailag változatosabb, mint az alföldi? Mert azt senki sem gondolhatja, hogy a Dunántúlon éltek volna a „gazdagabb” avarok. Honnan hát ez a „gazdagság”? A magyarázatát a római kézműves hagyományok továbbélésében sejtem, de erre a bizonyítékokat még éppen csak elkezdte gyűjteni a fiatal régészszakmunkás.

Az egykori pannóniai romanizált lakosság továbbélésének kérdésében az utóbbi évtizedben a régészet volt az, amelyik jelentős eredményeket hozott, míg ennek történeti kutatása már jó ideje holtpontra került. A legnagyobb előrelépést az jelenti, hogy természettudományos módszerekkel sikerült kimutatni a Keszthely-környéki romanizált lakosságnak a továbbélését egészen a 7. század utolsó harmadáig.

15. kép. Romanizált kultúrájú kislány viseletének rekonstrukciója (Vida Tivadar nyomán)

Ám másutt is éltek a késő rómaiak leszármazottai. A Duna Szerémséggel átelleni partján, Vajszkán feltárt temetőnek csupán mellékleteit nézve mindenki „szegény avar köznépre” gondolna, a kőládákba történő temetkezés azonban nem hagy kétséget a halottak származását illetően. Ezzel a sírformával a Keszthely- és Pécs-környéki temetőkben nem találkozunk, és ez egyértelműen jelzi, hogy a továbbbélő őslakosság különböző csoportjainál különböző régészeti kultúrák alakulhattak ki. Ezeken kívül az avarok több alkalommal is telepítettek be a Balkánról különféle népcsoportokat, úgyhogy az avar leletanyagon belül megfigyelhető

háromféle: késő antik jellegű, balkáni és kelet-mediterrán kapcsolatokat mutató kis ékszerek, pipereeszközök származhatnak részben tőlük is. Ezeknek a szállásterületét egyáltalán nem ismerjük, a sorsuk alakulásáról egy igen színes és informatív leírás áll a rendelkezésünkre. Külön figyelmet érdemel a számukra biztosított autonómia és vallási szabadság:

„...bolgárok, avarok és más (pogány) népek közé vegyültek (az elhurcolt bizánciak), egymás között gyermekeket nemzettek s így hatalmas sokaságú nép lettek. A gyermekek atyáiktól átvették a magukkal hozott tradíciókat és a nép római [értsd: bizánci, B. Cs.] szokásokhoz igazodó indíttatásait. Már hatvan s még valamennyi év telt el azóta, hogy a szülők a barbárok portyázásainak az áldozatául estek. Egy másik, új nemzedék lépett színre. Idővel a legtöbben közülük szabad emberekké lettek. Ezek után már külön népként kezelte őket az avarok kagánja s a nép [= az avarok, Sz.-K. S.] szokásának megfelelően vezetőt rendelt föléjük” (*Miracula Sancti Demetrii*, II. 5. Ford. Szádeczky-Kardoss Samu).

E háromféle késő antik csoport hagyatékának szétválasztására eddig nem történt kísérlet, mindig csak az egyik vagy a másik csoportba sorolható leleteket vizsgálták; ez is a jövőre vár.

A szlávok jelenlétét régészetileg csak a hamvasztásos temetkezések esetében tekintik bizonyítottnak, máskülönben a 9. század előtt a zalai régiót leszámítva nincsenek etnospécifikusnak tartható sírleleteik, a szerény mellékletekkel ellátott vagy melléklet nélküli avar kori temetkezések tömegéből pedig nem lehet őket kiválasztani.

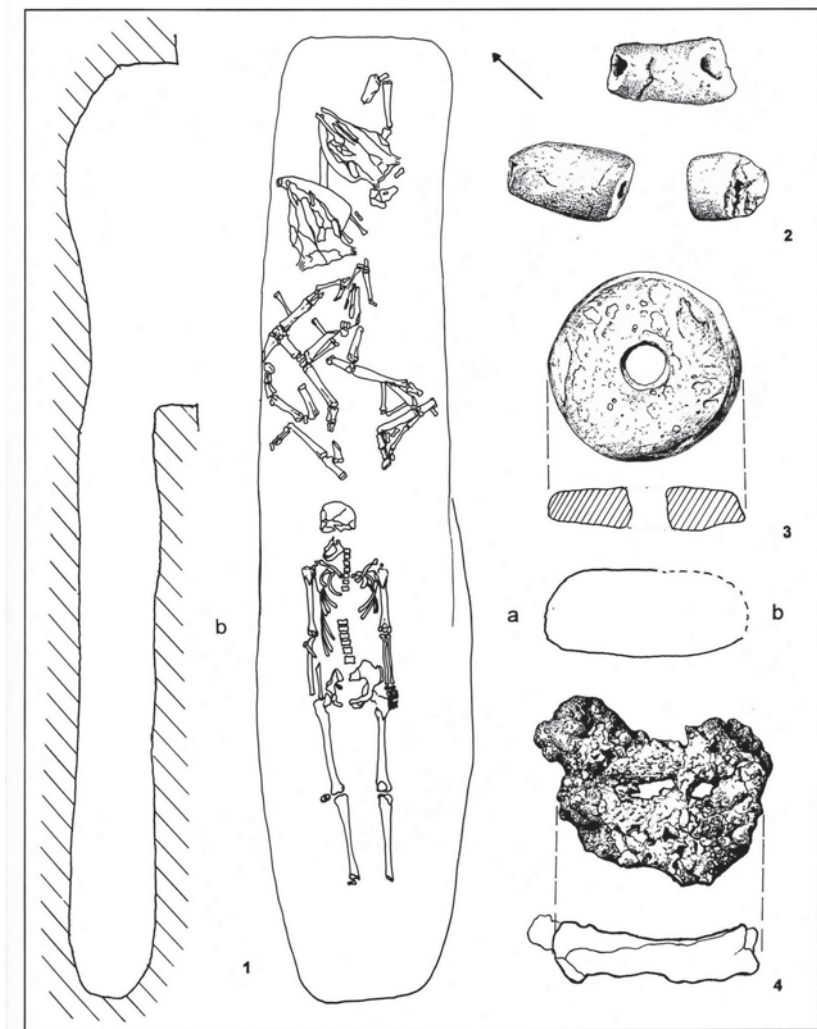
A honfoglaló avarok több népcsoportból, törzsből tevődhetek össze, a sztyeppén ez volt az általános. Talán a 7. századból adatolt bolgárok (egy része) és a kutrigurok azok, akik még velük együtt jöttek be, és már a Kárpát-medencében csatlakozott hozzájuk a tarniach és a zabender csoport. Ezeknek tárgyi

16. kép. Avar kori szláv hamvasztásos sír Zalakomáron (Szőke Béla Miklós nyomán)

hagyatékát, temetkezési rítusát sosem lehet elkülöníteni, mert nem tudjuk, hogy egyáltalán mik lehetnek a kutrigur, a tarniach, a zabender régészeti meghatározás kritériumai, és hogy egyáltalán merre lehetne keresni a szállásterületüket. Ezt a módszertani szempontot hagyták figyelmen kívül, amikor a Tisza–Maros–Körös között gyakran fülkesírokat a kutrigurokkal próbálták meg összekapcsolni.

Még a bolgárok szállásterületét sem lehet lokalizálni, pedig ők biztosan nagy számban és súllyal lehettek jelen az Avar Kaganátusban, ha 626-ban a kagáni cím megszerzéséért szálltak szembe az avarokkal.

17. kép. Fülkesíros temetkezés (Szegvár-Oromdűlő 196. sír, Bende Livia nyomán)

Van viszont egy, a kelet-európai sztyeppéről 670 körül beköltözött csoport, amelyik az Avar Kaganátus történetében a másik legismertebb, és a régészeti kutatásokban rendkívül nagy jelentőséget kapott. Kuber volt a vezérük, Kuvratnak, a Róna-Tas András által meggyőzően a Dnyeper-vidékre lokalizált, a 630 és 650 között fennállt onogur-bolgár kaganátus vezérének az egyik fia. A magyar régészet évtizedeken keresztül Kuber beköltözéséhez kapcsolta az úgynevezett középvavar periódus kezdetét, amelyet így itthon – nem belső, régészeti elemzésre alapozva, hanem a történeti adatra építve – a 670–680-as évekre kelteztek. E periódus kezdetét valójában minden külföldi – és újabban több magyar – kutató ennél korábbra teszi, ez pedig a beköltözés és az új régészeti kultúra összekapcsolása szempontjából mindent eldönt. (Kuber története azért érdemel külön említést, mert hozzá köti a kettős honfoglalás elmélete az úgynevezett „avar-magyarok” beköltözését; ennek cáfolatára itt nem térhetek ki.) Történeti, régészeti, kronológiai és terminológiai szempontok egyértelműen ellene szólnak annak, hogy Kuberék beköltözése és az említett régészeti jelenség között kapcsolat volna. Minthogy pedig Kuber és emberei (a bizánci forrás szóhasználata egyértelmű: nem „népről”, hanem „hadseregről” beszélt!) már néhány év múlva elköltöztek a Balkánra, és velük ment egy romanizált népcsoport is, ez az epizód tehát nem változtatta meg lényegesen a kaganátus etnikai összetételét.

A két legfőbb avar méltóság, a kagán és a jugurrus között a 8. század végén testvérháború robbant ki; gyanúm szerint a karoling fenyegetésre adandó politika tárgyában. A nyugati nyitás híve elbukott, és azzal tulajdonképpen maguk az avarok is: polgárháború (*bellum civicum*) tört ki, és az azt követő karoling és dunai bolgár hadjáratok során megszűnt az avar politikai hatalom, kevéssel később pedig az avar régészeti kultúra is. Amiként tehát az utóbbi csak évtizedekkel a honfoglalásuk után alakult ki, úgy az annak politikai keretet biztosító alakulat megszűntével eltűnt a kultúrájuk is. Ez persze nem jelenti az avar népnek az eltűnését (egy nép amúgy sem tűnik el, legfőlőbb beolvad, fölolvad az új környezetben). A 9. század első felében a frank oklevelekben még előfordul a „terra Avarorum”, „provincia Avarorum”,

de ezek földrajzi megnevezések és nem etnográfiai fölmérések eredményei. Ebben az időben szó esik a keresztény nevű kagánokról, egyszer tudunk avar zsoldosok jelenlétéről a bolgár cár seregében, de ezután az avarok sorsa már homályba vész.

És egyáltalán: vajon az 568-ban a Kárpát-medencébe költözötteknek e kései leszármazottai az idő múlását tekintve *meddig* tekinthetők avarnak? E kérdés lényege akkor mutatkozik meg, amikor ma azt látjuk, hogy valaki a sokféle nemzetiségű 8 dédszülője közül az *egyik* leszármazottjának tekinti magát. Az egyének tudati szférája nyilván mindörökre ismeretlen marad, de az valószínű, hogy a „ki az avar?” kérdése az Avar Kaganátuson belül nem vetődött föl, ott nem az volt a sorsdöntő, hogy valaki éppen minek vallotta magát. Minden sztyeppei politikai alakulat sokféle népcsoportnak erővel összetartott egységét jelentette, amely az erős uralkodó halála után gyakran azonnal széthullott (vö. a hun Attila, az onogur-bolgár Kuvrat birodalma). Ezen belül az egyes alkotórészek vallása és etnikai hovatartozása az egész birodalom sorsa szempontjából nézve egyszerűen lényegtelen volt, mivel az egyes alkotóelemek sorsa maga is örökös változásnak volt kitéve. Elegendőnek bizonyult pusztán egy állatvész, amelyik éppen az uralkodó törzset sújtotta különösen súlyosan, és a riválisok – függetlenül az etnikai rokonságtól – máris megkísérelték átvenni a hatalmat. Ilyesmi történhetett a zsuán-zsuánokkal is, amikor a türkök 552-ben megdöntötték a hatalmukat (a nyugat felé menekülőkből lettek volna az avarok). Az etnikai megsemmisüléseknek legtöbbször még csak a nyomát sem tudjuk kimutatni, mert olyan végtelen a kihalt, beolvadt, eltűnt népeknek a száma – ehhez képest mindössze egy-két forrásadat nyújt tájékoztatást egyes esetekről. Álljon itt egy példa erre az avar honfoglalás idejéből a kelet-európai sztyeppéről, amely egyúttal komolyan figyelmeztet arra is, hogy milyen nagy körültekintéssel kell bánni a forrásokban szereplő népnevek történeti értékeléseikor:

„...még ősi elnevezésüket is elvesztették. Olyan balszerencsét értek meg ezek a hun népek, hogy még ha egy részük meg is maradt, az szétszóródva másoknak kényszerült szolgálni és nevét uráéra kellett cserélnie” (Agathias: *Historiae*, V. 25. 4. Ford. Szádeczky-Kardoss Samu).

Nem tér el ettől az sem, amit a Belső-Ázsiában – megszakítással – a 6–8. század között uralkodó keleti türkök feliratairól az általuk legyőzött népek sorsáról megtudhatunk. A kép egyáltalán nem idilli (egyben rámutat a „népnek” mint fogalomnak időben is változékony jellegére): „a tangut népet szétzúztam”, „a csik nép seregét felkoncoltam”, „a karluk népet szétszórtam és elpusztítottam” (Kakuk Zsuzsa fordítása). Végtelenül nagy számú, teljesen ismeretlen „nép” olvadt tehát bele más „népekbe”. (Naiv gondolat volt világhírű genetikusok részéről összefüggést keresni a ma beszélt nyelvek és a genetikai típusok között.)

Visszatérve a régészet mindennapjaihoz: a kormeghatározás mellett a kutatómunka másik alapeleme a jelenségek területi elterjedésének a vizsgálata. Alapvetően – újból csak az évszázados „tárgy = etnikum” koncepciótól vezettetve – szokás bizonyos leletsűrűsödések esetében területi, *azaz* etnikai különállásra következtetni. Egy-egy tárgytípus elterjedése alapján néhány kolléga különböző népcsoportok szállásterületét feltételezve telerajzolta az avar kori Kárpát-medence térképét – én e módszerrel szemben egyszer szkeptikus, másszor kritikus vagyok. A régészeti jelenségek elterjedésében megfigyelhető különbségek ugyanis többféle okból fakadhatnak. Megmutatkozott ez, amikor több mint 100 avar kori tárgytípus, temetkezési szokás és ötvöstechnika elterjedését hasonlítottam össze. Látok ugyan néhány regionális elkülönülést, de ezek rendkívüli sokfélesége arra figyelmeztet, hogy az egyes területi sűrűsödések vagy ritka előfordulások semmiképpen sem lehetnek kizárólag etnikai gyökereűek. Miközben megerősítve láttam ugyanis a Keszthely- és valamivel kevésbé pregnáns módon a Pécs-környék már régóta megfigyelt kulturális különállását, valamint a Dunántúl és az Alföld között szembeűnő, általános eltérést, sok új regionális elkülönülés is megmutatkozott. A legmeglepőbb a Nyírségnek az avar anyagi kultúrából való látszólag teljes kimaradása, a Fertő tó környékének sok tekintetben egyedi arculata és a Közép-Tisza-vidék egy szűkebb régiójának az elkülönülése volt. Az első esetben nem etnikai különállásra, hanem a természeti környezetből következő, eltérő életmódra és kultúrára gondolok, a Fertő tó környékének elkülönülésére nem találok elfogad-

ható magyarázatot, míg a Közép-Tisza-vidék említett régiója esetében a bizánci pénzekkel keltezett avar kori gepida sírokkal való kapcsolat közelebbi tanulmányozását gondolom eredménnyel biztatónak. Az avar kori Erdélyre a gyengébben kutatott volta miatt többnyire csak néhány tárgy típus analógiái miatt hivatkoznak, de a nagy összehasonlításban mégis egy sajátos régiónak mutatkozik, ahol a gepida továbbélés ugyancsak valószínűsíthető.

Van még egy régió, amelynek megítélésében közmegegyezés van: a Duna–Tisza közén feltételezik a kagáni szállásterületet. Ez arra alapul, hogy itt került elő sok, a leggazdagabbak közé sorolt, igényes ötvösmunkával, sok arany fölhasználásával készült díszekkel teli férfisír. (A leegyszerűsítő felfogás szerint a „gazdag” sír = „magas rangú” ember sírja; ezt a modern kutatás elveti.)

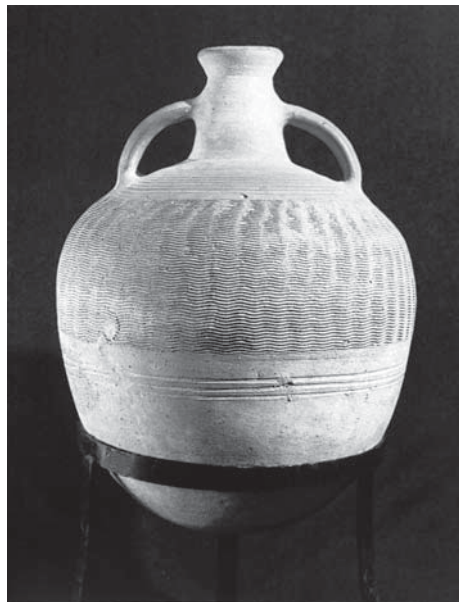

18. kép. A tepei lelet arany álcsatja (fotó: Magyar Nemzeti Múzeum)

19. kép. A bócsai sírlelet arany pohara (fotó: Magyar Nemzeti Múzeum)

Amennyiben a kagáni törzs lokalizálása helytálló, akkor a többi avar régióval összehasonlítva egy sajátos következtetést tehetünk az uralkodónak és népének kulturális beállítottságáról. Az említett 7. századi gazdag sírok csoportjával szemben a Duna–Tisza közének általános képe egészen mást mutat: az avar régészeti kultúra számtalan ékszer-, övgarnitúra- és kerámiatípusának előfordulása tekintetében ugyanis éppen ez az egyik „legszegényebb”, mondhatni: az egyik legkevésbé „avar” régió. Vajon pont nekik nem jutott volna a bizánci aranyadóból? Természetesen nem, és ezt a *solidus*ok lelőhelyeinek szép száma is mutatja. Két bizánci eredetű, illetve jellegű ruhadísztól eltekintve feltűnő a gazdag női sírok általános hiánya. Aranytárgyakat bőséggel kaptak a Duna–Tisza közén eltemetett fegyveres férfiai, de a lányaikat, asszonyaikat messze nem látták el úgy ékszerekkel, mint az a kaganátusban másutt sokfelé szokásos volt. Távol tartották volna magukat a Nyugat- és Dél-Európából (frank és itáliai langobárd királyságok) Avariába érkező ékszerektől, ruhadíszektől, pontosabban: azok helyi variánsaitól

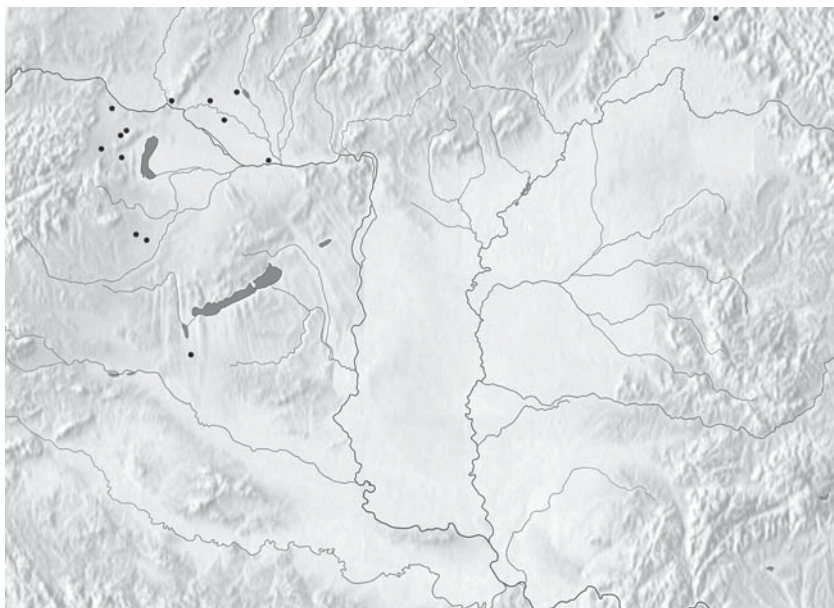

20. kép. A kunbábonyi sírlelet bizánci amforája (H. Tóth Elvira nyomán)

– az avarok között a kagáni lett volna az európai és a bizánci kultúrától leginkább elzárkózó törzs? (Ha ez igaznak bizonyul, akkor az egyben magyarázatot is kínál az avarok sorsára, lásd alább.)

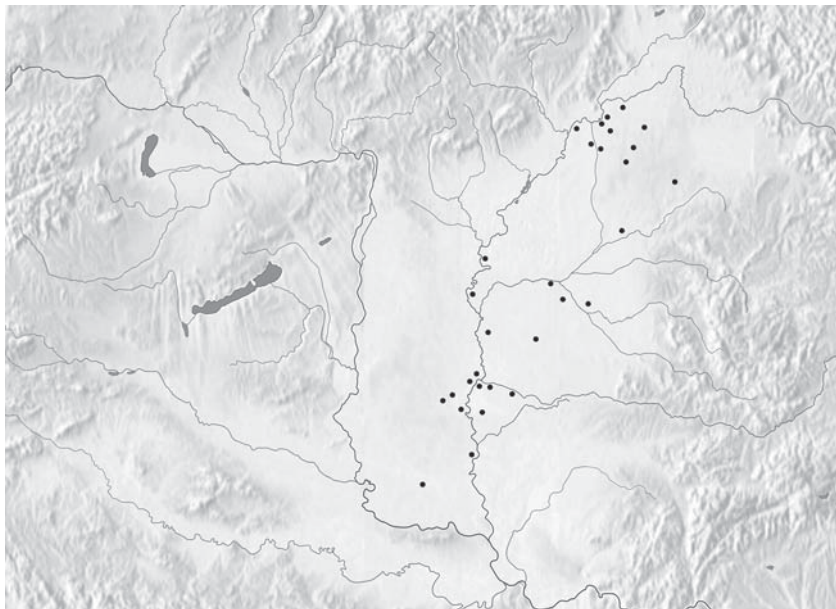
A különféle tárgytípusok, temetkezési szokások és ötvöstechnikák területi és időbeli elterjedésének nagy számú, összesítő vizsgálata azt mutatja, hogy a különbségek nem kizárólag etnikai sajátosságokból fakadnak. Csakis eltérő kézművesműhelyek és/vagy helyi szokások állhatnak olyan jelenségek mögött, amikor ugyanazon tárgytípusnak lényegtelen variánsai területileg elkülönülten látnak napvilágot. A kürtös végű karperecek egyik variánsa csak a szállásterület déli sávjában fordul elő, a balkán–bizánci és késő antik fazekaknak legtöbb változata nincsen meg a szállásterület déli részén, míg az egyik éppen ott fordul elő, a füles

edények egy csoportja hiányzik olyan régiókban, ahol máskülönben gyakran tettek edényt a halott mellé. A nyugati kapcsolatokkal magyarázható a langsaxoknak a szállásterület északnyugati sarkában való kizárólagos előkerülése, míg a tölcséres szájú edényeknek szintén kizárólagos előfordulása a Tiszántúlon valamilyen kulturális és műhely-specialitást sejtet.

21. kép. A frank típusú rövidkardok Kárpát-medencei elterjedése (Csiky Gergely nyomán)

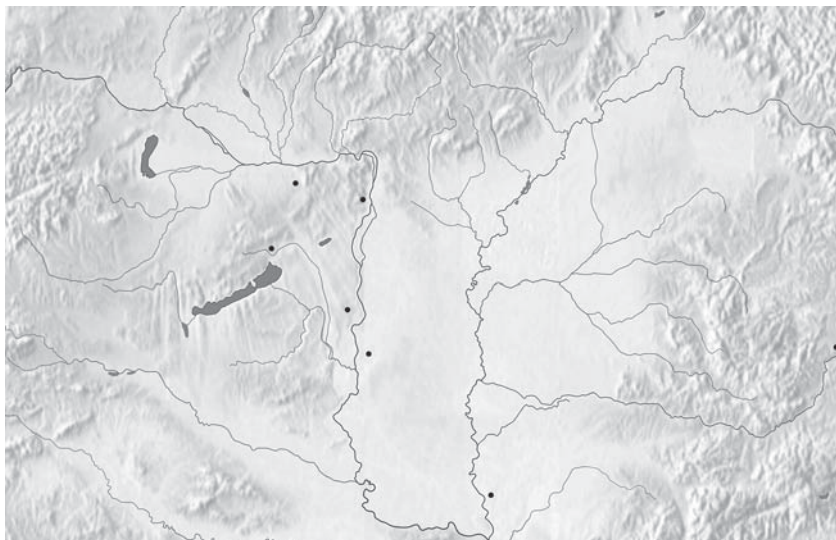
A tárgyak területi elterjedésében megfigyelhető regionalítások jócskán eredhetnek eltérő temetkezési szokásokból is. Ötvösszámokat például csak a 7. században tettek a sírokba, azokból is a Dunántúlon: túlnyomórészt mérlegeket és súlyokat, az Alföldön pedig préselőtöveket – miközben nyilvánvaló, hogy az egyikben sem csak az egyikféle, a másikon csak a másikféle technikával dolgoztak az ötvösök. Az etnospecifikusnak gondolt temetkezési szokások nem öröktől fogva léteztek, és nem is voltak örökéletűek.

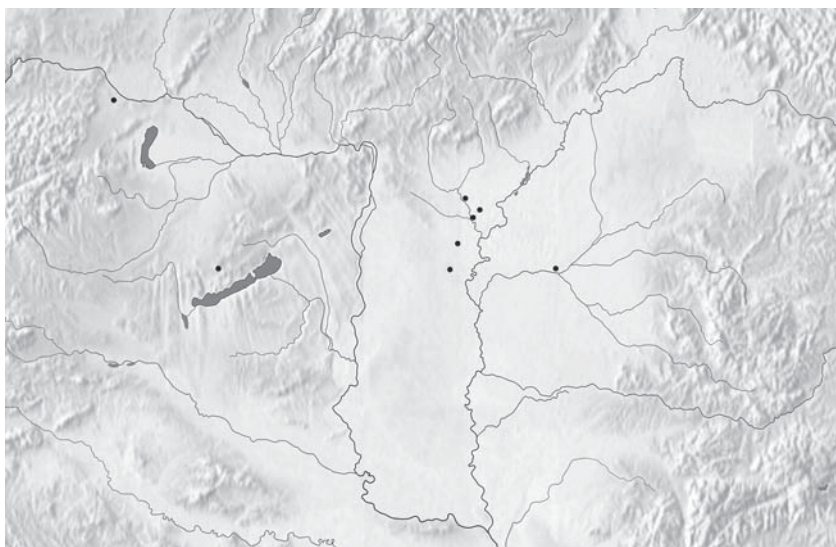
22. kép. Tölcséres szájú edények (Vida IIIAIF típus) Kárpát-medencei elterjedése (Vida Tivadar nyomán)

Jelenleg értelmetlen, hogy mivel magyarázható az, hogy egy-egy tárgy-típus vagy temetkezési szokás az avar kor 3 periódusán belül eltérő elterjedést mutat. Egy példa: az ostorbuzogányok más-más régiókban láttak napvilágot a korai, a középső és a kései periódusban. Az ilyen „eltűnések” vagy helyi előzmény nélküli felbukkanások sokfélék, ugyanakkor nem korreláló egységekben jelentkeznek, ezért nem lehet etnikai alapon, automatikusan áttelepítéseket feltételezni.

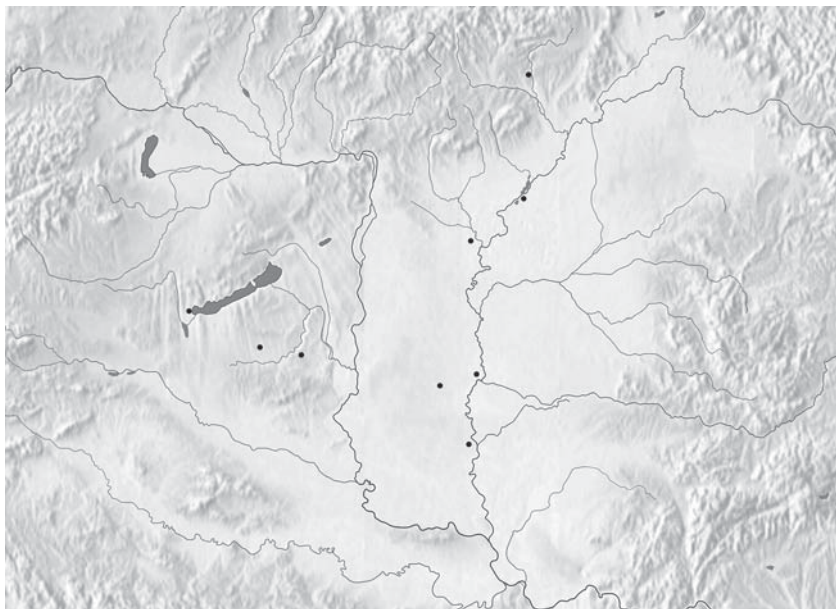
Hogy az avar anyagi kultúra térbeli és időbeli változásai nem maguktól értetődően etnospecifikusak, azt a legjobban a 7–8. század fordulója táján elterjedt „késő avar kultúra” mutatja, amelyik a 7. század kulturális tarkasága után meglepően homogén. Jó néhány tárgytípus esetében kimutatható az előző periódus folytatódása, de az új ékszerek, férfiövdíszek és kerámiafajták elterjedése, valamint

23. kép. Csont korbácsvégek Kárpát-medencei elterjedése a kora avar korban (Garam Éva nyomán)

24. kép. Csont korbácsvégek Kárpát-medencei elterjedése a középvavar korban (Garam Éva nyomán)

25. kép. Csont korbácsvégek Kárpát-medencei elterjedése a késő avar korban (Garam Éva nyomán)

néhány temetkezési szokás eltűnése a meghatározó. Minthogy pedig egy új népcsoport bevándorlásáról semmiképpen sem lehet szó, így meg kell állapítanunk: ez az új kultúra nem egy új etnikum révén jött létre. Ennek indítékai ismeretlenek, de föl kell figyelnünk arra, hogy a nagyon jellegzetes késő avar övdíszeknek jó analógiái kerültek elő Ukrajnában és Itáliában, egy albániai kincsből, Bulgáriában pedig tömegesen – ezek esetében egy a 8–9. századi Dél-, Délkelet-Európában általános divatjelenséggel van dolgunk.

Ha valaki az avar korban régészeti csoportokat keres, annak messzemenően figyelembe kell vennie, hogy minden tudásunk a sírmellékletekre támaszkodik.

26. kép. Késő avar típusú övveret Trento tartományból (*L'oro degli Avari* nyomán)

Márpedig a temetés

- egyfelől szociális, másfelől érzelmi aktus,
- az adott közösség szokásai szerint történik,
- nem tükrözi pontosan a halott egykori életét,
- csak a szervesetlen anyagból készült sírmellékletek maradnak ránk.

A temetőket tanulmányozó régész tehát az egykorú életnek csak egy töredékét elemezheti, és azt is a halotti rítus korlátozó optikáján keresztül; az egykorú élet valódi szinterei a települések voltak. Nagyon várjuk a nagyberuházásokat

megelőző ásások során feltárt hatalmas településrészletek közzétételét (a ma legnagyobb kiterjedésűnek számítókat éppen most tették közzé szlovák kollégák).

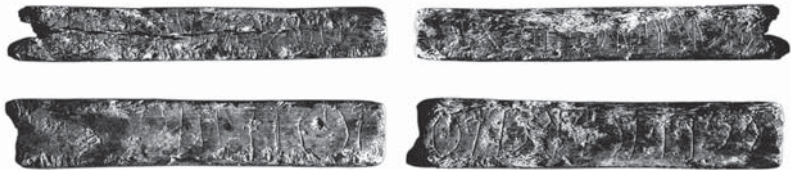
27. kép. A hajdúböszörmény-hármashalmi avar település feltárása
(Raczký Pál – Szabó Gábor – Rácz Zsófia – Sebők Katalin ásatása)

Ezeket kellő számban összehasonlítva a telepek („falvak”) elhelyezkedésében, szerkezetében, az életformával, a kulturális kapcsolódással kapcsolatos regionális jellegzetességeket („népcsoportokat”) lehet majd megfigyelni. Minthogy a sírokba legtöbbször a díszkerámiát helyezték, míg a telepeken a köznapokban használt kerámia kerül elő, ennek kutatása is a tájegységek közti hasonlóságokat és eltéréseket világíthatja meg. Egy 7. századi fülbevalótípus területi elterjedése jól szemlélteti, hogy az egymástól eltérő típusú régészeti jelenségek közötti különbségek milyen eltérő módon jelenhetnek meg a szemünk előtt: ez kizárólag két régióban fordul elő: Pécs környékén sírokban, míg az Ipoly mentén kincsletelek-

ben. Ugyanaz a tárgytypus áll tehát előttünk, csak éppen a kaganátusnak más-más régiójában az életnek más-más dimenziójában kapott szerepet – ez esetleg szintén kulturális (etnikai?) különbséget tükröz.

Nyelvészeti megközelítés

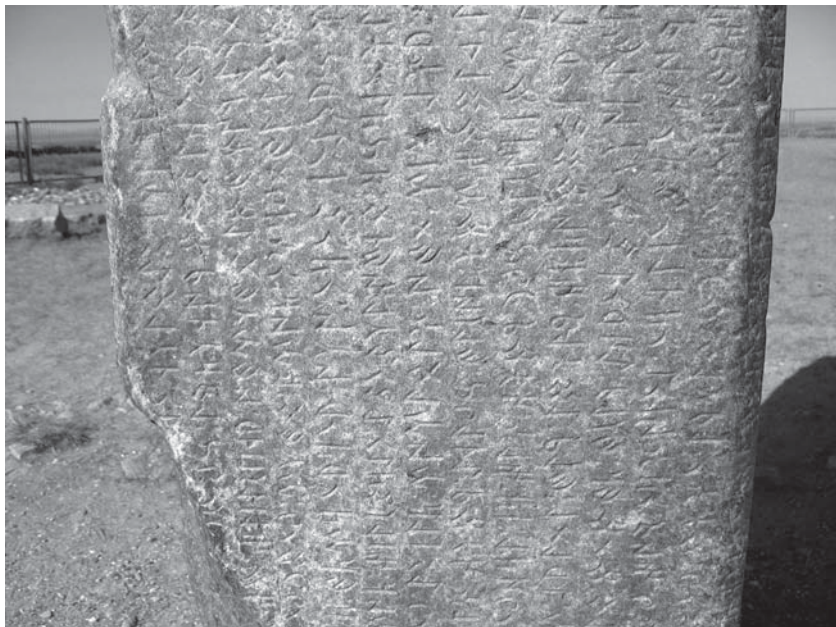
A kaganátusban beszélt nyelvek négy családba tartoztak, amelyeken belül még sokféle nyelv fordulhatott elő. Nem tudni, hogy a török nyelvűek mellett voltak-e még a mongol nyelvcsaládba tartozók is, míg a germánok között egyaránt lehettek a keleti és a nyugati nyelvcsoporthoz tartozók, ugyanígy a szlávoknak háromféle (keleti, nyugati, déli) ágából valók, a romanizált kultúrájuk az eredetükre nézve legalább kétfélek voltak (helyi továbbélők és bizánci provinciákból betelepítettek). A nyelv és a régészet között végtelenül kockázatos kapcsolatot keresni – csakis szerencsés leletek előkerülésében reménykedhetünk. Egy lelet már hozott szenzációs fordulatot az avar nyelv kutatásában. Hajdani évfolyamtársam, Juhász Irén talált Szarvason egy 8. századi sírban egy csont tűtartót, amelyen egy 60 betűből álló rovásfelirat van. Ennek egyelőre nincs általánosan elfogadott megfejtése, de

28. kép. Rovásírásos felirat 8. századi avar csont tűtartó oldalain
(Szarvas-Grexa téglagyár 67. sír, Juhász Irén nyomán)

bármily különös is, ez a körülmény egy lényeges információval tud szolgálni az avarok (egyik részének?) az eredetét illetően. Ehhez egy keleti kitérőt kell tennünk.

A mongóliai Orhon és a Tola folyók mentén áll három rovásírásos kőoszlop.

29. kép. Kül tegin emlékköve az Orhon folyónál (fotó: Csiky Gergely)

A 8. század közepén készültek, és – átvitt értelemben – a Közép-Ázsiától Észak-Koreáig terjedő keleti türk birodalom két vezérétől származnak. Éppenséggel ezek kapcsán is lehetne elmélkedni azon, hogy „mi a türk?”. Bár ez a rovásírás a türk kultúra szerves eleme, mellettük kínai nyelvű feliratok is vannak, ezen kívül az egész emlékhelyet kínai szobrokkal díszítve, kínai ízlés szerint alakították ki, ráadásul – Csiky Gergely hívta föl rá a figyelmem – a türk szöveg egyik fordulata egy 600 évvel korábbi kínai szöveget ismétel meg. A törökség egyik legfontosabb és legkorábbi emlékhelye a nagy ellenség és kereskedelmi partner, a Mennyei Birodalom mély hatását tükrözi.

Az orhoni feliratoknak és több más ázsiai rovásírásletnek köszönhetően a keleti türk nyelv és írás bő száz éve ismert. Tudunk 7–10. századi rovásírásos feliratokról Kelet-Európából is; ezeket kazáriai rovásírásnak szokás nevezni. Ez utóbbinak ábécéje rokon, de nem azonos a türk rovásírásával; a rövidségük miatt eddig nem született meggyőző, általánosan elfogadott megfejtésük. És akkor itt van a szarvasi avar rovásírás, amelynek az ábécéje rokon, de nem azonos a kazáriaival. Hogyan értelmezhető ez a helyzet? A török nyelveknek két nagy csoportja van, amelyek a kora középkorban az eurázsiai sztyeppe két felében terjedtek el. Ezt a megoszlást – rendkívül leegyszerűsítetten – értelmezhetjük úgy, hogy az avar rovásírás „testvére” a kazáriainak és „unokatestvére” a türknek. Eszerint a szarvasi felirat készítője a törökség nyugati ágához tartozó nyelven írt – az ő 568-ban beköltözött őseinek az apja-nagyapja tehát nem Belső-Ázsiából jött.

A nagyszentmiklósi kincs

Az avar rovásírás kapcsán lehetetlen nem megemlíteni a nagyszentmiklósi kincset.

30. kép. A nagyszentmiklósi kincs (Sânnicolau Mare, Románia; fotó: Kunsthistorisches Museum, Wien)

A múzeumba került, 10 kilót kitevő aranyedények bő 200 évvel ezelőtt kerültek elő, azóta foglalkozik velük a tudományos világ. Jó néhány eleme mutat egyezést avar jelenetes ábrázolással, edénytípusokkal, ornamentikai elemekkel, ötvösszerszámok típusával. Háromféle felirata közül egyiket sem sikerült megnyugtatóan megfejteni (görög betűs, görög betűs török nyelvű és rovásírásos). A kincs sokáig vitatott eredetének kutatásához Róna-Tas András azzal járult hozzá döntően, hogy kimutatta: a rovásfeliratok ábécéje majdnem teljesen megegyezik a szarvasi 8. századi avar temetőben talált, fent említett csont tűtartó feliratánál használttal. Miközben az edények díszítéseinek több eleme Bizáncban gyökerezik, a kincsnek minden kétségen felüli avar volta a „mi az avar?” kérdésre is ad egyfajta választ: eszerint az avarok igényeltek és képesek voltak ilyen színvonalú ivókészletet készíttetni – hasonló az egész kora középkori Közép- és Kelet-Európában nem látott napvilágot.

Új források: az élettudomány és a természettudományok

A 20. század közepe óta a különféle élet- és természettudományok egyre intenzívebb bevonása a régészetbe világszerte lényegesen új helyzetet teremtett a múlt feltárásában. Ami azon belül is az etnikum kutatását illeti – a történeti, régészeti és nyelvészeti adatoknak ebből a szempontból sokszor bizonytalan voltával szemben –, a történeti genetika és a stronciumizotópos vizsgálatok konkrét és mindig egyénekre vonatkozó megállapításokat kínálnak; ezek összegzésétől akár forradalmian új történeti szempontok felmerülése is várható. A történeti genetika az egyéneknek biológiai kapcsolatait, az utóbbi a földrajzi eredetüket képes megvilágítani, de a kapott eredmények történeti értékeléséhez már történész ismeretek (szakirodalom és módszer) és a jelenleginél lényegesen nagyobb adatbázisok szükségeltetnek. (Hangsúlyozandó, hogy a modern genetikai mérések történetileg visszavetítve irrelevánsak.) A Kárpát-medence esetében a történeti genetikai kutatásoknak térbeli és időbeli kiterjesztése lehetővé tehetné a mindenkori őslakosok és a mindenkori jövevények viszonyának térbeli és időbeli dinamikus feltárását. Az ilyen, kronológiailag illeszkedő adatbázisok megmutatnák, hogy egy esetle-

ges egyezés két, időben egymást követő népcsoport esetében nem feltétlenül a korábbinak a továbbélését bizonyítaná, mert hiszen azoknak genetikai képlete is származhat az előttük még korábban éltekétől. A stronciumizotópos vizsgálat a Kárpát-medence népvándorlás kori népeinek a szempontjából határozottan releváns tud lenni (így is lett a kora avar kori lakosságával kapcsolatban). A fogba épült elemek révén ugyanis ki lehet vele mutatni, hogy az illető melyik régióban töltötte a gyerekkorát, ezáltal például a honfoglaló generáció kimutatásához – akár az avarok közép- vagy belső-ázsiai eredetének a kérdéséhez is – érdemben lehetne hozzászólni. Mindehhez azonban igen nagyszámú és földrajzilag szélesen kiterjedt adatbázisokra van szükség, máskülönben egy-egy adat, az éppen adott tudományos szempontok alapján kiválasztott temetők vagy régiók eredményei tulajdonképpen csak az adott tudományos felfogásból eredő kiválasztás szempontját támasztanák alá, és nem a széles történeti összefüggéseket világítanák meg.

Összegzés

Az „avar” valójában nem főnév, hanem melléknév, amelynek egyedül jelzős szerkezetekben van jogosultsága: például „avar hadsereg”, „avar rovásírás”, de például már az „avar temetkezési szokások” esetében is azok sokfélesége miatt csakis többes számot lehet használni. Kovrig Ilona már 1963-ban, a korát messze megelőzve érzékelt(e) az etnikai meghatározás bizonytalanságát, és az általa mindmáig példát nyújtóan közölt alattyáni temetőt nem „*avumak*”, hanem „avar *korinak*” nevezte. Az „Avar Kaganátus” viszont pontos terminus, mert politikai alakulatot jelöl, amelyen belül pedig nagyon sokféle identitás élt egymás mellett, amelyek egyformán lehettek etnikai és/vagy kulturális gyökerűek, de éppúgy szociálisan meghatározottak is. Minthogy pedig e faktoroknak mindegyike jelentős mértékben különböző volt, ezért jelen tudásunk szerint egyedül ezeknek a metszéspontjában adódik ki mindaz, „*ami avar*”. Az avarság mint olyan „kívülről” egységesnek látszott, mert a lényeg, a „belső”: az avarok etnikai és kulturális komponensei a külvilággal való kapcsolatában nem mutatkoztak meg, és ezt az avarok „kifelé” maguk sem tartották fontosnak kommunikálni. Ugyanúgy nem érdekelte a törté-

31. kép. Kovrig Ilona (Arad, 1912 – Budapest, 2007)

netírókat, a bizánci és a meroving, majd a karoling politika irányítóit az ő valódi eredetük és összetételük, ők mind csak a politikailag és katonailag kezelendő ellenséget látták bennük, amint az avar rabló hadjáratok károsultjait sem az érdekelte, hogy az őket kifosztó csapat éppenséggel kiből is áll.

Van-e *tanulása* az elmondottaknak? Kevésbé kendőzötten, de ez pontosan olyan kérdés, mint amikor annak idején arról kellett nyilatkoznunk, hogy az értekezés megfelel a marxizmus–leninizmus szellemének; ma a disszertációk végén annak kell állnia, hogy „mi az elvégzett munka társadalmi haszna?”. Nos, ha az emberiség a történelemből egyáltalán tanulna, a latin szózással ellentétben, és ebből az avarokkal kapcsolatban még lehetne is valamit megfogalmazni, akkor az az avarok hatalma elvesztésének a körülményeiben, az etnikai felszívódásukban, a feltételezett kagáni törzsnek a kulturális elzárkózásában kereshető. (Vajon kese-

regtek-e az avar unokák a 9. század közepén a fél évszázaddal korábban elveszett birodalmukról?) A környező európai és bizánci kultúrákból nemcsak az ékszereket és a divatot kellett volna átvenniük, hanem a munkaeszközöket és -mód-szereket is és inkább törekedni a környező európai világba való integrálódásra. Az avarok bukása után két évszázaddal először Géza, majd Szent István, valamint

32. kép. Szent István egykorú ábrázolása a koronázási paláston

tanácsadói pontosan arra jöttek rá, hogy ez a fennmaradásnak az elengedhetetlen feltétele. (Az akkori alternatíva eredménye fölmérhető a mai Kelet-Európában és a sztyeppén.) Ezért hát jó lenne nekünk is, az avaroknál majdnem másfélezer, az államalapítóinknál 1100 évvel később élőknek a mindennapjainkban szintén inkább a mával, egymással és a bennünket körülvevő világgal foglalkozni és nem régi dicsőségünknek az éji homályban való késlekedésével.

Messze jövővel komolyan vess össze jelenkort,
Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derűl!

(Kölcsey Ferenc: *Huszár*)

